

Het belang van idealen. Een programmatische verkenning¹

1 Inleiding

Misschien klinkt een pleidooi voor idealen enigszins naïef. Volgens postmodernistische denkers zou de tijd van de grote verhalen en ideologieën immers voorbij zijn. Ook in de politiek laten de weinig bevlogen, pragmatische regeerstijl van het paarse kabinet en de nog minder inspirerende oppositie van het CDA niet veel idealistische inspiratie zien. Passen idealen dan nog wel in deze tijd?

Het antwoord op deze vraag moet niettemin zijn dat we niet om idealen heen kunnen. Misschien zijn de grote verhalen voorbij, maar het gevolg zou wel eens kunnen zijn dat de behoefte aan idealen juist groter is geworden. Wie goed kijkt, ziet wel degelijk aanwijzingen dat idealen nog steeds belangrijk zijn. De gedachte van een duurzame samenleving in het Brundtland-rapport is bijvoorbeeld zowel in het politieke debat als in de opvattingen van veel burgers een inspirerend ideaal. Idealen als democratie en mensenrechten zijn van grote betekenis voor veel burgers in voormalige communistische landen en in de Derde Wereld, ook al zijn er natuurlijk eveneens teleurstellende ontwikkelingen te zien. Bovendien stuit je steeds weer op mensen wier persoonlijk leven duidelijk geïnspireerd is door idealen.² In de westerse landen zijn de idealen misschien bescheidener en minder utopisch geworden, maar het zou een vergissing zijn om het belang van idealen volledig te ontkennen. De crisis van alomvattende ideologieën maakt het slechts des te noodzakelijker om inzicht te verwerven in de betekenis die idealen kunnen en moeten hebben voor de samenleving en voor het leven van individuen.

Wanneer idealen een rol spelen – van welke aard dan ook – in de sociale werkelijkheid, dan moeten filosofische theorieën met dit gegeven rekening houden. Zowel in descriptieve theorieën die normatieve praktijken beschrijven als in normatieve theorieën die richting geven aan die praktijken, zouden idealen erkend moeten

1 Dit artikel is een bewerking van het eerste hoofdstuk van het onderzoeksvoorstel op basis waarvan in 1996 het PIONIER-programma van start ging. Het is dus in dubbele zin een programmatische verkenning, het schetst de theoretische contouren voor het hele onderzoeksprogramma. Eerdere versies van dat onderzoeksvoorstel zijn bediscussieerd tijdens bijeenkomsten aan de universiteiten van Tilburg, Utrecht, Uppsala en Linköping en aan het Ersta Institute for Health Care Ethics in Stockholm. Mijn dank gaat uit naar de deelnemers voor hun kritische opmerkingen. Speciale dank gaat uit naar Bart van Klink, Bert van Roermund, Philip Selznick, Paul van Seters, Per Sundman en Willem Witteveen. Een kortere, Engelstalige bewerking is verschenen in *The Journal of Value Inquiry* 1997, p. 23-37.

2 'In the sphere of human endeavour we cannot properly explain and understand the reality about us without reference to motivating ideals.' (Rescher 1993, p. 138.)

worden als belangrijke – zij het niet centrale – elementen. Wanneer we echter kijken naar de situatie in de verschillende subdisciplines van de hedendaagse praktische filosofie, valt op dat idealen sterk worden verwaarloosd. Niettemin zijn er ook tegenbewegingen te bespeuren die juist wel pleiten voor de erkenning van (iets als) idealen.

1. In de rechtstheorie zijn regelgerichte theorieën van recht en van juridische argumentatie internationaal gezien altijd beeldbepalend geweest.³ In de laatste decennia zijn ze echter sterk bekritiseerd door rechtssociologen en rechtsfilosofen.⁴ Deze kritiek is doorgaans verbonden met kritiek op het rechtspositivisme en op de positivistische these van een scheiding tussen recht en moraal. Het hierdoor uitgelokte debat heeft geleid tot meer aandacht voor die aspecten van het recht die niet zo gemakkelijk in regels gevat kunnen worden. Ronald Dworkin heeft bijvoorbeeld gewezen op het belang van beginselen.⁵ Andere auteurs hebben theorieën van juridische argumentatie ontwikkeld die probleemgestuurd of casusgericht zijn.⁶ Het rechtspositivisme kan overigens zowel de beginsel- als de casusgerichte benaderingen tot op zekere hoogte incorporeren, zoals bijvoorbeeld uit sommige reacties op Dworkin blijkt.⁷ Dergelijke gematigd positivistische theorieën van het recht als een systeem van concrete rechterlijke beslissingen, regels en beginselen hebben echter nog steeds belangrijke tekortkomingen. Auteurs als Fuller en Selznick hebben daarom betoogd dat we idealen of aspiraties als essentiële inherente elementen van het recht moeten erkennen.⁸

2. In de ethiek waren tot voor kort eveneens theorieën die zich concentreerden op regels⁹ en principes¹⁰ beeldbepalend. Maar ook hier zijn tegenbewegingen te constateren. Vooral in verschillende gebieden van toegepaste ethiek, zoals de bio-ethiek, zijn regelgerichte theorieën en ‘principlism’ het doelwit geweest van scherpe kritiek.¹¹ Sommige auteurs hebben gepleit voor een heroriëntatie op de aloude casuïstiek of voor andere vormen van casusgericht redeneren.¹² Hoewel deze benaderingen (mits gezien als complementair en niet als volledige alternatieven) inderdaad een zinvolle aanvulling op regelgerichte en beginselgerichte theorieën

3 Vertegenwoordigers van dergelijke regelgerichte benaderingen zijn Kelsen, Hart en meer recentelijk Schauer.

4 Voornaamste critici zijn Shklar, Selznick, en Dworkin.

5 Dworkin (1978).

6 Bijv. Viehweg, Esser en Ter Heide.

7 Lyons (1984), Soper (1984), Soeteman (1990)

8 Voornaamste pleitbezorgers van de rol van idealen zijn Fuller, Selznick en Peters. Zie voor Fuller ook Winston (1986).

9 Zie bijv. Brandt (1979), Gert (1988) en diverse vormen van regel-utilitarisme.

10 Beauchamp en Childress (1994), diverse auteurs in de Rawlsiaanse traditie.

11 Zie bijv. Van Willigenburg (1991) en de daar besproken literatuur.

12 Jonsen en Toulmin (1988), Van Willigenburg (1991).

vormen, lijkt mij een zoektocht in een andere richting vruchtbaarder, zoals die onder meer door Nicholas Rescher en Alastair V. Campbell is bepleit. Zij bepleiten een expliciete aandacht voor idealen.¹³ Een heroriëntatie op idealen past overigens in een bredere tendens: ook de pleidooien voor een moderne deugdedethiek kunnen gedeeltelijk worden beschouwd als een poging tot herwaardering van persoonlijke idealen.¹⁴

3. Ook op het terrein van de politieke filosofie is een grotere aandacht voor idealen bepleit. Kritieken op een puur pragmatische en instrumentalistische stijl van politiek bedrijven hebben duidelijk gemaakt dat het aldus beperken van het politieke discours kan leiden tot een vermindering van de morele kwaliteit van politiek en openbaar bestuur en tot een reactie in de vorm van calculerende burgers.¹⁵ Een indicatie van de behoefte aan idealen is de populariteit van het communitarisme in de hedendaagse filosofie: dit vult de lacune die ontstond door de ineenstorting van de meeste neomarxistische en andere utopische theorieën. De verwijzingen naar traditionele dorpsgemeenschappen door meer conservatieve communitaristen bieden weliswaar een weinig aantrekkelijk perspectief voor minderheden, maar er zijn ook meer liberale communitaristen en juist uit die hoek komen pleidooien voor een politieke oriëntatie op grond van gemeenschappelijke idealen.¹⁶

Ondanks de anti-idealistische hoofdstroom in de moderne filosofie is er dus, in elk van de drie deelgebieden van de praktische filosofie, een tegenbeweging die de noodzaak van idealen benadrukt. De centrale stelling van dit artikel is dat we het belang van idealen niet ongestraft kunnen negeren. Alleen wanneer we de rol van idealen in het recht en in juridische argumentatie erkennen, kunnen we de beste filosofische theorie van het recht construeren, volgens criteria van 'passend' zijn (in overeenstemming met regelgeving en jurisprudentie), kwaliteit en legitimiteit. Vergelijkbare hypothesen zullen worden verdedigd voor ethiek en politieke filosofie.

Het accent ligt in dit artikel op filosofische theorieën van recht, moraal en politiek. Maar deze theorieën zijn nauw verbonden met de corresponderende praktijken. Scheiding tussen theorie en praktijk is niet mogelijk: een van de belangrijkste toetsingscriteria voor een theorie is of deze ook bruikbaar is in de dagelijkse praktijk. Daarom zal ik de vruchtbaarheid van een ideaalgerichte benadering zowel illustreren met concrete voorbeelden als deze beargumenteren op een meer theoretisch vlak. Daarbij zal ik me vooral richten op de rol van idealen in het recht. De reden voor deze toespitsing is tweeledig. Ten eerste zijn de meest interessante

13 Rescher (1987), (1993); Campbell (1994).

14 MacIntyre (1981), Pellegrino en Thomasma (1988), Macedo (1990).

15 Hampshire (1983).

16 Selznick (1992), Galston (1991), Walzer (1990), Macedo (1990).

theorieën over idealen ontwikkeld door rechtstheoretici als Lon L. Fuller en Philip Selznick. Ten tweede is de neiging om idealen te negeren en zich primair op de regels te richten, het sterkste in de rechtstheorie. Een goed voorbeeld is het werk van Frederick Schauer, wiens regelgerichte benadering de grootste overtuigingskracht heeft in de context van het recht.¹⁷ Als ik mijn stelling kan waarmaken voor een sterk regel- en casusgericht terrein als het recht, zal het alleen maar eenvoudiger zijn om een vergelijkbare stelling ook plausibel te maken voor moraal en politiek.

2 Het begrip ‘idealén’

Tot dusver heb ik het woord idealen vrij algemeen gebruikt. In feite gebruiken echter de meeste auteurs waarnaar ik hierboven heb verwezen andere termen zoals ‘doel’ (purpose)¹⁸, ‘latente of impliciete waarden’¹⁹, ‘deugden’²⁰, ‘aspiraties’²¹, ‘ambities’ of ‘dromen’²², of ‘projecten’²³. De term idealen wordt slechts door enkele auteurs gebruikt, doorgaans als uitwisselbaar met andere woorden.²⁴ Achter deze veelheid van termen schuilt bovendien geen eenheid van betekenis. Er zijn enkele overeenkomsten en er is een gemeenschappelijke kern in de begrippen zoals die door verschillende auteurs worden ontwikkeld, maar er zijn ook wezenlijke verschillen en zelfs onverenigbaarheden. In de ene interpretatie van Ronald Dworkins theorie zijn bijvoorbeeld beginselen en idealen vrijwel identiek, terwijl in een andere interpretatie beginselen – gebaseerd op rechten als troefkaarten – nu juist veel minder abstract zijn dan idealen.

Deze verscheidenheid betekent dat we een stipulatieve definitie moeten construeren. Ik stel de volgende voor.

Idealen zijn waarden die impliciet of latent zijn in het recht of in de publieke en morele cultuur van een samenleving of groep, die doorgaans niet volledig gerealiseerd kunnen worden en die pogingen tot formulering en uitwerking in termen van regels en beginselen (deels) overstijgen.

17 Schauer (1991).

18 Galston (1991), Nonet en Selznick (1978).

19 Selznick (1992), en Rawls vooral in sommige van zijn latere werken, zoals Rawls (1985).

20 MacIntyre (1981), Dworkin (1986), Selznick (1992), Macedo (1990).

21 Fuller (1969).

22 Dworkin (1986).

23 Peters (1979).

24 Dworkin (1978) 4: 11 en 1986; Selznick (vooral in 1961), Rescher (1987), Winston (1986), Peters (1986).

In deze definitie worden drie elementen gecombineerd.²⁵ Ten eerste is een ideaal niet een directe handelingsrichtlijn zoals normen (regels en principes), maar is het een waarde (of een waardevolle stand van zaken). Ten tweede is een ideaal toekomstgericht en tegelijkertijd op de een of andere manier gegrond in de realiteit; het is een beeld van toekomstige standen van zaken die waardevol zijn en waarvan het niet irrationeel is om ze na te streven – met andere woorden, het is niet slechts utopisch. Ten derde is een ideaal enigszins vaag en ongrijpbaar en kan het niet volledig worden gevat in een beschrijving, en al evenmin kan het volledig worden gerealiseerd; het overstijgt (deels) iedere poging om het te formuleren en te realiseren.²⁶

Deze definitie sluit aan bij het gewone taalgebruik, waarin het woord idealen de idee van een toekomstgericht project en een inspiratiebron combineert met de idee van iets dat nooit geheel zal worden gerealiseerd of zelfs maar onder woorden gebracht. Niettemin zijn er verschillende kritiekpunten mogelijk. Ten eerste combineert de definitie elementen van twee tradities in de filosofie die elk een aantrekkelijke benadering van idealen inhouden, maar onderling moeilijk verenigbaar lijken. In de pragmatische traditie van Dewey en Selznick (die, zoals Selznick benadrukt, deels door Hegel is geïnspireerd) kunnen we idealen beschrijven als waarden die latent zijn in de cultuur van een samenleving, of die impliciet zijn in morele ervaring.²⁷ In de neokantiaanse epistemologische traditie daarentegen kunnen idealen worden beschreven als transcendenten waarden die we nooit geheel kunnen formuleren noch geheel kunnen realiseren.²⁸ Voor een bevredigende theorie van idealen moeten we naar mijn overtuiging beide dimensies combineren, omdat sommige functies van idealen gebaseerd zijn op hun constructie in pragmatische termen en andere functies op hun constructie in meer neokantiaanse termen.²⁹ Er hoeft hier overigens uiteindelijk geen echte tegenstrijdigheid te zijn. De gedachte dat een ideaal contingente formuleringen en uitwerkingen (deels) transcendeert, kan worden gezien als een verwijzing naar metafysische claims over een ontologische status van idealen in Platonische zin. Maar dit is niet de enig mogelijke interpretatie; het is niet noodzakelijk te zeggen dat idealen bestaan als transcendenten

25 Voor deze drie elementen van het concept van idealen zie Van der Burg (1991: 24). Veel hiervan is ook expliciet of impliciet te vinden bij Rescher (1987 en 1993). Alleen de gedachte dat een ideaal is gegrond in de realiteit komt niet voor bij Rescher, wel bij Selznick, Rawls en Dworkin (1986: 409).

26 Cf. Rescher (1993: 130 en 137); Nonet en Selznick (1978: 47-48).

27 Selznick (1992).

28 Cf. Rescher (1993: 131). Het gaat me hier alleen om het neokantiaans idee van een ideaal als een transcendente waarde en daarom laat ik het meer strikt Kantiaans begrip van morele of politieke idealen buiten beschouwing.

29 Zowel Rawls als Dworkin combineren, impliciet, neokantiaanse en pragmatische benaderingen van idealen. Dit rechtvaardigt de veronderstelling dat het niet onmogelijk hoeft te zijn om beide benaderingen te verenigen. Rescher ontwikkelt eveneens een synthese in zijn systeem van 'pragmatisch idealisme' maar hierin krijgen m.i. de Kantiaanse elementen teveel nadruk.

entiteiten. Ik geef de voorkeur aan een constructivistische benadering, waarin idealen (evenals regels, beginselen e.d.) gezien worden als constructies op basis van de sociale werkelijkheid en van onze andere overtuigingen. Een ideaal maakt impliciet of latent deel uit van onze cultuur of morele ervaring (die op zich ook weer constructivistisch geïnterpreteerd kunnen worden). De idee dat idealen onze formuleringen transcenderen, impliceert dan geen ontologische status, maar geeft aan dat, zodra we ze expliciet proberen te verwoorden, blijkt dat er altijd dimensies zijn die uitstijgen boven deze poging.

Een tweede mogelijke kritiek op de definitie betreft de onderscheiding tussen idealen en beginselen. Voor veel ethici en juristen zal het onduidelijk zijn of er werkelijk een verschil is tussen idealen en beginselen.³⁰ Is rechtvaardigheid een ideaal of een (wellicht complex) beginsel? Inderdaad wordt in sommige theorieën geen onderscheid gemaakt, zoals het voorbeeld van Dworkin illustreert.³¹ Niettemin zou ik eraan willen vasthouden dat het onderscheid zinvol is, omdat het begrip 'beginsel' in de normatief-ethische theorie inmiddels zo ruim geworden is dat het bijna iedere inhoud verloren heeft. In sommige theorieën (bijvoorbeeld in het standaardwerk van Beauchamp en Childress over bio-ethiek) is het niet meer dan een verzamelnaam voor een grote verscheidenheid aan overwegingen.³² In een dergelijke situatie hebben we twee mogelijkheden. Allereerst kunnen we een heel ruim begrip van beginselen hanteren, dat beginselen op alle niveau's van abstractie omvat; in zo'n benadering kunnen we proberen mid-level en concrete beginselen en regels af te leiden uit abstracte fundamentele beginselen. Dit maakt beginselen tot een heel vage categorie.³³ De tweede (en m.i. te verkiezen) mogelijkheid is om de term 'beginselen' te reserveren voor algemene normen (handelingsrichtlijnen) met een specifieke en duidelijke inhoud, maar met een *prima facie* status zodat ze overruled kunnen worden (dit in tegenstelling tot regels). Daarnaast kan men dan een andere term 'idealén' gebruiken voor de meer fundamentele, meerduidige waarden achter deze beginselen.³⁴

30 Ik beschouw termen *beginsel* en *principe* als synoniemen; in de ethiek is het meer gebruikelijk om van *principes* te spreken en in het recht van *beginselen*, maar ik zie geen relevant ethisch verschil.

31 In *Law's Empire* lijkt een verschuiving plaats te vinden van beginselen naar idealen, maar Dworkin is hierin niet helemaal consistent. Integriteit wordt soms een beginsel genoemd (p. 400), soms een deugd (p. 405) of een ideaal (p. 404).

32 Beauchamp en Childress 1983; voor een kritiek zie Clouser en Gert (1990). Verweij (1994) komt met een tussenopvatting, waarbij zijn opvatting van beginselen in de buurt komt van wat ik onder idealen versta.

33 Een ander probleem is dat deze fundamentele beginselen overbelast worden; uit een abstract beginsel van respect voor de menselijke waardigheid moeten dan bijvoorbeeld diverse concrete regels van privacy worden afgeleid. Zie Van Willigenburg (1991).

34 Hier gebruik ik de definitie van beginselen zoals oorspronkelijk geïntroduceerd door Dworkin (1978: 22-28), als onderscheiden van regels, die ook handelingsrichtlijnen zijn met een specifieke inhoud maar niet overruled kunnen worden.

In het beroemde artikel waarin hij het onderscheid tussen regels, beginselen en beleidsoverwegingen introduceert, erkent Ronald Dworkin dat regels en beginselen soms dezelfde rol vervullen,³⁵ en dat het onderscheid tussen beginselen en beleidsoverwegingen kan vervagen.³⁶ Niettemin kunnen deze onderscheidingen bepaalde functies vervullen die we kwijtraken als we ze laten vervagen. Een vergelijkbaar punt kan worden gemaakt met betrekking tot het onderscheid tussen idealen en beginselen. Meestal is het mogelijk een ideaal om te zetten in de logische vorm van een beginsel; het ideaal van autonomie kan worden getransformeerd in een beginsel van autonomie met als inhoud 'respecteer en bevorder de autonomie van andere personen'. Maar een dergelijk 'beginsel' is weinig meer dan een containerbegrip dat vanwege zijn vaagheid en meerduidigheid van weinig praktisch nut is. Daarom kunnen we autonomie beter beschouwen als een waarde, als een ideaal, en de categorie van beginselen reserveren voor meer specifieke en minder ambigue standaarden, zoals een beginsel van informed consent: 'Een arts mag alleen een medische behandeling verrichten als zij de vrije geïnformeerde toestemming heeft van de patiënt.'³⁷

3 Ideaalgerichte theorieën

De volgende vraag is nu welke rol idealen precies spelen in filosofische theorieën. Een mogelijkheid zou zijn om idealen te zien als de fundamenteën van normatieve theorieën, als de ultieme waarden waaruit alle beginselen en regels en concrete oordelen worden afgeleid.³⁸ Een deugdedthische theorie zou bijvoorbeeld kunnen worden gefundeerd op bepaalde ultieme persoonsidealën. Op de basis van specifiek juridische idealen (mensenrechten, de rechtsstaat) zouden we een natuurrechtsdoctrine kunnen ontwikkelen. En een normatieve politieke filosofie zou kunnen worden gebouwd op een ideaal van de goede samenleving.

Een dergelijke poging om idealen te laten functioneren als de fundamenteën van normatieve theorieën voor recht, moraal of politiek zou een even extreme positie zijn als het volledig verwaarlozen van de rol van idealen.³⁹ Idealen zijn belangrijk, maar dat geldt ook voor beginselen, regels, oordelen over concrete casus en mogelijk

35 Dworkin (1978: 28).

36 Dworkin (1978: 22); in dit artikel negeer ik verder het onderscheid tussen beginselen en beleids-overwegingen, omdat het in deze context inderdaad niet relevant is. In een andere context kan het dat wel zijn – ook in relatie tot idealen; zie daarover Van der Burg (1998).

37 Dit beginsel heeft een prima facie karakter en in sommige gevallen kan het overruled worden (bijv. bij wilsonbekwame patiënten en in noodgevallen); daarom is het een beginsel en niet een regel.

38 Dit zou een model zijn dat dat lijkt op dat van Rescher (1993: 192). Daarin gebruikt hij fundamentele doelen of waarden als de basis voor een 'implementatie-hiërarchie'.

39 Voor een vergelijkbare kritiek op de gedachte dat een 'morality of aspiration' de basis is van alle moraal, zie Fuller (1969: 10).

nog andere elementen. In normatieve argumentatie is elk van deze elementen noodzakelijk en heeft een eigen zelfstandige betekenis. In de juridische, politieke of ethische praktijk verwijzen we soms naar idealen, soms naar regels of beginselen, en soms naar concrete morele intuïties, rechterlijke uitspraken of politieke beslissingen. In ingewikkelde situaties verwijzen we doorgaans naar meerdere overwegingen van verschillende aard.

Als de normatieve praktijk een dergelijk gemengd karakter heeft, ligt het reflectief evenwicht als methodologische benadering voor de hand, zowel voor een beschrijving van die praktijk, als voor de ontwikkeling van een normatieve theorie. De methode van het reflectief evenwicht, vooral bekend geworden door het werk van John Rawls, houdt in dat men in een voortdurend toetsings- en correctieproces heen en weer gaat tussen een aantal overwegingen zoals beginselen en intuïties, tot men een evenwicht in de vorm van een coherente verzameling van (normatieve) uitspraken heeft bereikt. Als een methode voor theorieconstructie is het reflectief evenwicht niet oncontroversieel, en diverse aspecten vereisen nog intensieve bestudering. In deze context is het niet zinvol om op die methodologische discussie in te gaan; ik zal simpelweg veronderstellen dat een variant van een ruim reflectief evenwicht niet alleen een houdbaar model is voor descriptieve theorie, maar ook voor normatieve theorie.⁴⁰ Dit is een alleszins plausibele veronderstelling. Varianten van het reflectief evenwicht blijken in de praktijk namelijk goed bruikbaar voor de beschrijving van juridische, morele en politieke argumentatie in ingewikkelde probleemsituaties. Bovendien blijkt het een zinvol model voor constructieve normatieve argumentatie, zowel met het oog op concrete beslissingen als voor het ontwikkelen van normatieve theorieën.⁴¹

Waar moeten we idealen nu plaatsen in zo'n model van een reflectief evenwicht? Mijns inziens dient men idealen te beschouwen als een van de vijf centrale elementen zowel van een argumentatieproces volgens de lijnen van het reflectief evenwicht als van de daaruit voortvloeiende theorie. Aldus krijgen we een normatieve theorie die bestaat uit vijf elementen: idealen, beginselen, regels, concrete oordelen⁴² en informatie over de relevante feiten.⁴³ Theorieën waarin

40 Het idee van een ruim reflectief equilibrium is de de afgelopen jaren de kern geweest van het ethisch onderzoekprogramma aan de Universiteit van Utrecht. In verschillende studies bleek het een bruikbaar model, ook al is duidelijk dat het nog op verschillende punten verder verfijnd moet worden. Zie bijv. Van der Burg (1991), Van Willigenburg (1991), Van Willigenburg & Heeger (1991), Van Willigenburg et al. (1993), Van der Burg (1993).

41 Overigens is volgens Rawls een reflectief equilibrium op zichzelf ook een filosofisch ideaal. Als men het gebruikt als een model voor concrete oordeelsvorming, kan het soms lijken dat een reflectief equilibrium ook werkelijk is bereikt, maar dit is meestal het resultaat van de vereenvoudiging van de probleemsituatie. In theorievorming, waar veel meer informatie relevant kan zijn, is deze vereenvoudiging minder goed mogelijk, waardoor een echt reflectief equilibrium dan ook zelden of nooit bereikt zal worden.

42 Vier van deze elementen hebben dezelfde benaming in recht, moraal en politiek. Alleen met het element van concrete intuïties in de ethiek corresponderen in politiek en recht andere termen: politieke besluiten en rechterlijke uitspraken. De meest neutrale term lijkt me 'concrete oordelen'.

idealén als belangrijke elementen een rol spelen, naast beginselen, regels en concrete oordelen, zal ik verder ideaalgerichte theorieën noemen. Daarmee bedoel ik niet dat idealen een hoofdrol hebben, maar slechts dat ze expliciet worden erkend naast andere elementen die meer gebruikelijk zijn in normatieve theorieën.

De centrale stelling van dit artikel kan nu worden geherformuleerd: ideaalgerichte theorieën zijn beter dan theorieën die slechts beginselen, regels en concrete oordelen bevatten maar geen plaats voor idealen inruimen. Dit werpt de vraag op wat we precies onder ‘beter’ moeten verstaan. Welke criteria zijn er om te kiezen tussen verschillende alternatieve theorieën?

Ronald Dworkin heeft twee criteria gesuggereerd om juridische theorieën te beoordelen: de dimensie van ‘fit’ (de theorie moet passen bij de gegevens over het recht) en de dimensie van politieke moraal.⁴⁴ Deze laatste dimensie omvat mijns inziens eigenlijk twee dimensies. Vanuit het perspectief van de kritische moraal (in de termen van H.L.A. Hart) is het criterium van politieke moraal welke theorie resulteert in de hoogste kwaliteit van het recht. Vanuit het perspectief van de positieve moraal is het criterium welke theorie de grootste legitimiteit heeft. Onder legitimiteit kan dan worden verstaan het in overeenstemming zijn met de positieve moraal, of – een kleine nuancering die gemakkelijk over het hoofd wordt gezien – het in overeenstemming zullen zijn met de positieve moraal; er kan immers sprake zijn van een dynamisch proces waarbij de morele opvattingen van de burgers veranderen en meer in lijn komen met de inhoud van het recht. Het lijkt misschien vreemd – het zou zelfs gezien kunnen worden als een indicatie van een neiging tot conservatisme – om de dimensie van positieve moraal aldus te erkennen, maar het past goed in een consequent constructivistische positie zoals die hierboven door mij is bepleit. Uiteindelijk zijn normatieve theorieën bedoeld om ook praktisch bruikbaar te zijn; ze moeten daarom in staat zijn om actoren tot handelen te bewegen. Wanneer een theorie normen stelt die ver verwijderd zijn van de feitelijke morele overtuigingen van de actoren, is het onwaarschijnlijk dat zij zich door die normen zullen laten leiden. Recht, moraal en politiek zijn geen abstracte utopische theorieën over een ideale samenleving die bestaan uit ideale mensen; ze zijn verbonden met concrete samenlevingen en met concrete mensen. Willen normatieve theorieën over recht, moraal en politiek binnen de huidige samenleving praktisch werkzaam zijn, dan zullen ze daar rekening mee moeten houden. Of theorieën worden geaccepteerd door het algemene publiek of door een meer specifieke groep (bijvoorbeeld de medische professie) waarvoor zij zijn bestemd, is daarom ook

Ik zal deze verder gebruiken als omvattende benaming ook al is het mogelijk niet voor iedere context precies de goede uitdrukking.

43 ‘Feiten’ wordt hier in ruime zin gebruikt; ze kunnen zowel een concreet als een algemeen karakter hebben, zodat ook descriptieve achtergrondtheorieën eronder vallen.

44 Dworkin (1985: 143).

een criterium om te beslissen of een theorie een goede theorie is. Dit moet niet beschouwd worden als een simpel relativisme of populisme; aanvaarding door de bevolking is niet het enige criterium. Maar het volledig negeren van deze dimensie zou resulteren in een ivoeren-toren-filosofie.

Samenvattend zijn er drie criteria om uit alternatieve theorieën of modellen te kiezen, naast gebruikelijke methodologische criteria zoals interne consistentie en coherentie. Om te bepalen welk model het beste is, moeten we beoordelen:

- 1 welke theorie het beste past bij de werkelijkheid ('passendheid');
- 2 welke theorie resulteert in de hoogste kwaliteit van recht, moraal en politiek (kwaliteit);
- 3 welke theorie de grootste aantrekkingskracht en legitimiteit heeft in de ogen van de betrokken bevolking of groep (legitimiteit).

4 **Ideaalgerichte benaderingen passen het beste bij de werkelijkheid**

Mijn eerste claim is dat wanneer we voor idealen een plaats inruimen in normatieve en descriptieve theorieën, deze beter passen bij de werkelijkheid die ze beogen te beschrijven en te leiden. Het is een feitelijk gegeven dat mensen in politieke en morele argumentatie verwijzen naar idealen zoals rechtvaardigheid en duurzame ontwikkeling, en dat idealen zoals democratie en rechtsstaat in juridische argumentaties een rol spelen. Om sommige sociale verschijnselen goed te begrijpen, moeten we de betekenis van idealen erkennen.⁴⁵ We kunnen dit laten zien voor elk van de drie terreinen van recht, moraal en politiek.

1. In het recht hebben theorieën die het recht primair zien als een verzameling regels en/of beginselen, moeite met het verklaren van veranderingen in de rechtspraak en met name van het 'omgaan' van de rechter. Een eenvoudige verwijzing naar de 'open texture' van de gebruikte terminologie schiet hierbij tekort.⁴⁶ Wanneer we de rol van idealen erkennen, kunnen we het verschijnsel rechtsontwikkeling beter theoretisch begrijpen. Omdat idealen iedere concrete formulering en uitwerking in de vorm van beginselen en regels overstijgen, zijn ze open voor voortdurende herformulering in het licht van nieuwe omstandigheden.⁴⁷ Wanneer rechters zich bij hun uitleg van het geldende recht laten inspireren door juridische idealen zoals rechtvaardigheid of de rechtsstaat, biedt deze openheid de mogelijkheid voor een voortdurend herinterpreteren van die idealen en van het daarmee samenhangende recht. De specifieke omstandigheden van de casus waarover

45 Selznick (1961). Vergelijk voor het recht ook Winston (1986: 104); Radbruch (1973: 91): "Recht kann nur begriffen werden im Rahmen des wertbeziehendes Verhaltens."

46 Cf. Van der Burg (1991: 124).

47 Cf. Nonet en Selznick (1978: 48).

rechters zich moeten uitspreken, kunnen dan de aanleiding zijn voor zo'n herinterpretatie en daarmee voor veranderingen in de jurisprudentie.⁴⁸ Aldus kunnen idealen een bron van rechtsontwikkeling zijn.

De geschiedenis van de *due process* bepaling in de Amerikaanse Constitutie is een mooi voorbeeld. Men zou kunnen zeggen dat in het recht met betrekking tot *due process* het meest fundamentele niveau gevormd wordt door een beginsel van *due process*. Maar als dat zo zou zijn, dan is dat beginsel volledig veranderd in de tweehonderd jaar sinds het werd opgenomen in de Constitutie. Sindsdien is het grondwetsartikel steeds ruimer uitgelegd met verreikende implicaties, bijvoorbeeld toen in het bekende arrest *Roe v. Wade* de vrijheid van abortus hierop werd gebaseerd. Het zou absurd zijn om te stellen dat dit allemaal oorspronkelijk in de grondwettelijke bepaling over *due process* was besloten. Een betere interpretatie van de rechtsontwikkeling is dat elk van de contextbepaalde formuleringen van beginselen van *due process* in de Constitutie en in haar interpretatie pogingen zijn om de betekenis van de idealen achter deze beginselen te formuleren in een veranderende wereld.⁴⁹

2. Ook in morele discussies beroepen mensen zich soms op persoonlijke idealen of op algemene idealen zoals solidariteit. Dit kan niet alleen maar als een rationalisatie worden wegverklaard: ook hier geldt dat de beste manier om sommige verschijnselen te begrijpen vereist dat we ze als wezenlijk ideaalgericht beschouwen.⁵⁰

Een voorbeeld kunnen we vinden in de morele (en juridische) standaard van de goede hulpverlener.⁵¹ We zouden in een beginselgerichte benadering, de moreel goede hulpverlener kunnen omschrijven als de hulpverlener die handelt overeenkomstig de gangbare principes van de biomedische ethiek. Maar zelfs een gedetailleerde uitwerking van deze principes zou niet voldoende zijn om volledig te vatten wat we bedoelen met de standaard van 'de goede hulpverlener'. Deze standaard wordt niet slechts bepaald door sommige (minimum) regels en beginselen, maar evenzeer door bepaalde aspiraties, die – ook al kunnen ze doorgaans niet volledig kunnen worden gerealiseerd – niettemin een wezenlijke oriëntatie bieden in de praktijk van de hulpverlening. Deze gerichtheid op aspiraties verklaart mede de veelvoorkomende klacht van hulpverleners dat de omstandigheden in de gezondheidszorg een goede beroepsuitoefening belemmeren. Hoewel deze klacht als uiting van persoonlijke onvrede reëel en begrijpelijk is, is hij als stelling bijna

48 Selznick (1961: 103).

49 Cf. Nonet en Selznick (1978) voor een dynamische analyse van *due process*, in termen van de achterliggende waarden die op het spel staan bij juridische procedures.

50 Vgl. Rescher (1987: 123) voor een dergelijke these rond morele dilemma's. Zie ook Rescher (1993: 135).

51 Voor dit voorbeeld zie Van der Burg et al. (1993).

analytisch waar: gemeten aan het ideaal zal men immers altijd blijven tekortschieten. Maar dat maakt het ideaal niet minder belangrijk, laat staan ongeldig, als een oriëntatiepunt. De goede hulpverlener is een ideaal dat verschillend kan worden geïnterpreteerd in verschillende omstandigheden, maar het heeft altijd bepaalde kanten die de minimale medische standaarden en protocollen overstijgen. Tegelijkertijd is het duidelijk dat we geen volledige ethische analyse kunnen geven van de medische professie op basis van uitsluitend idealen: elementen als regels, principes en concrete casuïstiek zijn evenzeer nodig.

3. Op het gebied van de politiek tenslotte zijn idealen als duurzame ontwikkeling, democratie en mensenrechten een deel van het politieke discours. Natuurlijk dient dit in het politieke debat soms ook om simpele belangenbehartiging een mooier voorkomen te geven, maar tegelijkertijd is de retoriek van idealen heel sterk omdat ze een eigen dynamiek in werking zet. Sommige elementen van de politieke theorie en de praktijk zijn niet te begrijpen zonder de erkenning dat zij (althans gedeeltelijk) op idealen gericht zijn.

Democratie is een goed voorbeeld. Zelfs in de definitie ervan kunnen ideale elementen moeilijk vermeden worden.⁵² We zouden kunnen proberen een aantal democratische principes en regels te formuleren om vervolgens deze normen tezamen als het wezen van de democratie te zien. Daarbij zou dan minimaal gedacht kunnen worden aan het meerderheidsprincipe, vrije verkiezingen met gelijk stemrecht voor ieder, en bescherming van minderheden. Maar een dergelijke benadering stuit op twee problemen.

Het eerste probleem is dat het begrip democratie hetzij een heel algemene, ruime inhoud krijgt waardoor teveel landen eronder vallen, hetzij een heel beperkt bereik waarbij veel landen ten onrechte buiten de boot vallen. De keuze voor een ruim begrip zou betekenen dat we – alleen omdat men er formele verkiezingen houdt en aan andere minimale criteria voldoet – teveel landen democratisch zouden moeten noemen die toch algemeen als ondemocratisch worden beschouwd. De andere strategie zou daarentegen teveel systemen uitsluiten die juist wel algemeen als een democratie worden gezien. Als we bijvoorbeeld het begrip sterker inperken en meer inhoudelijke beginselen toevoegen zoals evenredige vertegenwoordiging en formele erkenning van burgerrechten, zullen veel landen die aan deze criteria niet voldoen, geen democratie genoemd kunnen worden. Het zou bijvoorbeeld betekenen dat – afhankelijk van het verkiezingsstelsel dat als kenmerkend criterium wordt gekozen – hetzij het Verenigd Koninkrijk, hetzij Nederland niet als democratie zou gelden. In de negentiende eeuw zou dan geen enkel land als

52 Voor een uitgebreidere analyse zie Van der Burg (1991). De gedachte dat democratie alleen gedefinieerd kan worden in relatie tot een ideaaltype is ontwikkeld door Ross (1952: 86), maar zijn analyse betreft alleen het eerste hieronder genoemde probleem.

democratie kunnen gelden, alleen omdat vrouwen geen stemrecht hadden; daarmee zou het verschil in democratisch gehalte worden genegeerd tussen landen als Nederland die in ieder geval in veel opzichten democratisch waren en landen als tsaristisch Rusland met een sterk autocratisch karakter.

Het tweede probleem is dat zelfs met de meest gedetailleerde en complexe verzameling van beginselen en regels we nog steeds het begrip democratie niet volledig zouden vatten. Een dergelijke verzameling zou ons bijvoorbeeld geen bruikbaar uitgangspunt verschaffen voor nieuwe situaties waarin de democratiegedachte wel degelijk inspiratie kan bieden, zoals de introductie van democratie op de werkvloer.

Wanneer we echter onderscheiden tussen het fundamentele democratie-ideaal en context-afhankelijke pogingen om het te concretiseren in beginselen en regels, verdwijnen de problemen. We kunnen dan zeggen dat zowel het Verenigd Koninkrijk als Nederland democratische systemen hebben ontwikkeld die (min of meer) passen bij hun specifieke culturele en historische omstandigheden. En we weten dat, ook al zullen we nooit in staat zijn het democratie-ideaal volledig te vatten, dit niet betekent dat onze pogingen om het zo goed mogelijk te verwerkelijken alleen al daarom zinloos of onhoudbaar zouden zijn. Het wordt dan bovendien mogelijk om verschillende landen (of een land in verschillende stadia van zijn ontwikkeling) als meer en minder democratisch te karakteriseren, naargelang de mate waarin ze het ideaal benaderen.

De conclusie kan zijn dat om onze theorieën van recht, moraal en politiek te laten ‘passen’ bij de werkelijkheid, we het belang van idealen moeten erkennen. Maar dit is nog een vrij algemene, programmatische conclusie, die slechts voor enkele voorbeelden aannemelijk is gemaakt. Ideaalgerichtheid is een kwestie van meer of minder; alleen zorgvuldige detailstudies kunnen ons leren welke factoren die verschillen in gradaties verklaren of rechtvaardigen.

5 Ideaalgerichte benaderingen resulteren in een hogere kwaliteit van recht, moraal en politiek

1. Doordat idealen de dynamiek van het recht bevorderen, spelen ze ook een rol bij het waarborgen van een hogere kwaliteit. Indien het recht gedeeltelijk georiënteerd is op idealen, biedt dit de rechter de mogelijkheid om vanuit deze idealen, en in het licht van technologische en maatschappelijke ontwikkelingen, tot andere duidingen van het geldende recht te komen. Aldus kunnen rechters een grondslag vinden voor het best mogelijke oordeel dat meer inspeelt op maat-

schappelijke behoeften en aspiraties (ook al zullen ze doorgaans niet zover gaan om expliciet te verwijzen naar idealen in de motivering van hun oordeel.)⁵³

Volgens Ronald Dworkin 'zuivert' het recht zichzelf, doordat rechters in hun concrete oordelen zich mede richten op de fundamentele waarden (of idealen) van het recht en aldus de inconsistenties en onrechtvaardigheden van het geldende recht stapsgewijs verwijderen.⁵⁴ Deze gedachte sluit goed aan bij een ideaalgerichte benadering. Omdat idealen onze pogingen om ze te formuleren gedeeltelijk overstijgen, moeten ze steeds weer worden geherinterpreteerd, en kunnen ze een basis vormen voor een voortdurende kritische evaluatie van juridische praktijken en voor een continue verbetering van het recht. In een dynamische samenleving is dit van groot belang om het recht gelijke tred te doen houden met de ontwikkelingen in de samenleving. Voor wetgeving geldt iets soortgelijks: wanneer idealen meer centraal staan in wetgevingspolitieke discussies en als ze meer expliciet in wetten geformuleerd worden, resulteert dit in meer responsieve wetten en in wetten die beter kunnen inspelen op toekomstige ontwikkelingen.

Een tweede reden waarom een grotere erkenning van idealen kan leiden tot kwaliteitsverhoging van het recht is de inhoud van juridische idealen. Lon L. Fuller heeft overtuigend laten zien dat een gerichtheid op de idealen van de rechtsstaat ('legality') resulteert in beter recht.⁵⁵ Toon Peters heeft een vergelijkbare stelling verdedigd met betrekking tot het democratisch ideaal van 'recht als kritische discussie'.⁵⁶ De idealen van rechtsstaat en democratie zijn inherent aan het recht, maar de mate waarin ze worden nagestreefd en gerealiseerd, kan variëren. Explicietere erkenning van en ondersteuning voor deze idealen zal daarom resulteren in een hogere kwaliteit van het recht. Deze idealen van rechtsstaat en democratie zijn zeker niet de enige idealen die impliciet of latent in het recht aanwezig zijn en daardoor het recht een bepaalde oriëntatie geven. Ook andere idealen hebben juridische erkenning gevonden, zij het vaak in een elementaire vorm. In Nederland is bijvoorbeeld het ideaal van respect voor de menselijke waardigheid erkend door grondrechten op te nemen in de Grondwet en door diverse internationale mensenrechtenverdragen te ondertekenen. In combinatie met de interne dynamiek van het recht is deze juridische erkenning grondslag voor een proces van steeds verdergaande bescherming van deze rechten.

We kunnen deze opmerkingen samenvatten. Omdat (en voorzover) de in het recht geïncorporeerde idealen positieve waarden belichamen, en omdat idealen als zodanig een belangrijke rol spelen in de dynamiek van het recht, zal een sterkere

53 Nonet en Selznick (1978: 80 e.v.), benadrukken de rol van doelen (purposes) en beginselen in de mogelijkheden voor het recht om in te spelen op veranderingen. Uit hun voorbeelden, zoals democratie en rechtvaardigheid, blijkt dat het hierbij – in de door mij gebruikte terminologie – gaat om een verwijzing naar idealen.

54 Dworkin (1986).

55 Fuller (1969).

56 Peters (1986).

ideaalgerichtheid leiden tot beter recht. We moeten hierbij echter een voorbehoud maken. Een sterkere ideaalgerichtheid hoeft zeker niet altijd in een hogere kwaliteit te resulteren. Openheid voor maatschappelijke veranderingen heeft ook risico's, zoals een grotere vatbaarheid voor instrumenteel misbruik door een politieke meerderheid of voor een geleidelijke normvervaging.⁵⁷ Een sterke dynamiek in de richting van bepaalde idealen als rechtvaardigheid kan ook leiden tot verlies van rechtszekerheid en eenvoud en van kwaliteit gemeten aan andere idealen.⁵⁸ En tenslotte kunnen we ons ook vergissen wanneer we iets als een waardevol ideaal beschouwen.⁵⁹ Misschien is bijvoorbeeld het ideaal van een zo ruim mogelijke grondwettelijke vrijheid van meningsuiting (zoals dat bijvoorbeeld in de Verenigde Staten leeft) helemaal niet zo'n goed ideaal, of is het dat alleen in bepaalde omstandigheden.

2. Op het gebied van de moraal kunnen idealen eveneens een belangrijke dynamische factor zijn in de aanpassing van normen aan veranderende omstandigheden; een voorbeeld vormen de snelle technische ontwikkelingen op biomedisch terrein. Ze kunnen bovendien een factor zijn in de kritische evaluatie en herziening van onze morele overtuigingen. Zo is bijvoorbeeld in modellen van normatieve argumentatie die gebaseerd zijn op de methode van reflectief evenwicht de erkenning van idealen een noodzakelijk tegenwicht tegen een methodologisch conservatisme dat inherent is aan deze modellen.⁶⁰ Daarnaast kan de inhoud van sommige morele idealen een factor zijn in de kritische reflectie op onze positieve moraal. Het belangrijkste ideaal in dit verband is dat de meeste hedendaagse moraalopvattingen ervanuit gaan dat moraal inhoudelijk gerechtvaardigd moet kunnen worden ten overstaan van allen. Aldus kent onze positieve moraal een openheid voor kritische evaluatie, die gebaseerd is op een claim dat die moraal niet slechts een historisch gegroeide verzameling normen is maar ook universeel geldig en inhoudelijk gerechtvaardigd is.

Niettemin hoeft ideaalgerichtheid niet altijd goed te zijn. Rescher betoogt dat het nastreven van volstrekt irreële doelen (hoewel vaak gerechtvaardigd) soms contraproductief is omdat het mensen kan verlammen en aldus weerhouden van iedere poging om ze zo goed mogelijk te verwerkelijken.⁶¹ Daarom moet ook hier de voorzichtige conclusie zijn dat de introductie van idealen in de ethische theorie

57 Nonet en Selznick (1978: 117) waarschuwen voor het gevaar van regressie van responsief recht naar repressief recht, omdat de eerste een precair ideaal is.

58 Cf. Radbruchs idee dat de drie centrale juridische waarden van 'Rechtvaardigheid', 'Rechtssicherheit' en 'Zweckmäßigkeit' in voortdurende strijd zijn, en dat we nooit teveel nadruk moeten leggen op één van hen ten koste van de andere twee waarden (of in mijn termen, idealen).

59 Rescher (1987: 123 e.v.).

60 Van der Burg (1991: 23 e.v.).

61 Rescher (1987: 16 en 123).

en de morele praktijk belangrijk kan zijn omdat dit leidt tot een hogere kwaliteit, maar alleen onder bepaalde voorwaarden.

3. In de politiek is een voortdurende herbezinning op idealen als dat van democratie bijvoorbeeld vereist om te begrijpen wat democratie betekent in een tijd van snelle ontwikkelingen in de informatietechnologie. Het dynamisch aspect van idealen kan daarom eveneens een wezenlijke rol spelen in het voortdurend aanpassen van de politiek aan de ontwikkelingen in de samenleving. Ideaalgerichtheid lijkt daarnaast van belang omdat het een correctie inhoudt op een politiek systeem waarin macht en belangen de dominante factoren zijn. Wanneer politiek slechts gezien wordt als een strategisch nul-somspel en niet ook in termen van een gezamenlijk project om gemeenschappelijke idealen te realiseren, kan het soms onmogelijk zijn om een bepaald beleid uit te voeren dat dringend noodzakelijk is. Een gerichtheid op bepaalde gemeenschappelijke idealen kan ertoe bijdragen dat een dergelijk beleid voldoende steun krijgt, ook al is het in strijd met de belangen van machtige belangengroepen. Hervormingen van de gezondheidszorg, voldoende ondersteuning voor de armen in eigen land en in andere landen, zijn hiervan voorbeelden. Natuurlijk is ook hier de inhoud van bepaalde idealen belangrijk. Het democratie-ideaal kan een rol spelen in het levend houden van een kritische en zelf-reflexieve dimensie in de politiek, die daardoor beleidsvoorstellen steeds weer aan een kritisch debat blootstelt.

Ook in de politiek kan het beroep op idealen risico's hebben. Het kan een onrealistische houding bevorderen, met als resultaat in extremo een rampzalig beleid. Utopisch idealisme kan juist ook een open en kritische discussie belemmeren en leiden tot blind fanatisme en een weigering om met redelijke compromissen genoegen te nemen.

6 Ideaalgerichte benaderingen resulteren in een hogere legitimiteit

Mijn derde claim is dat ideaalgerichte benaderingen legitiemer zijn in de zin van aanvaardbaar voor de burgers. De belangrijkste reden is de hierboven besproken overweging dat ze leiden tot een hogere kwaliteit van recht, moraal en politiek, hetgeen doorgaans een goede reden zal zijn voor acceptatie. Maar een aanvullend argument kan worden gevonden in een groep idealen die zowel in recht als in moraal en politiek voorkomen, onder noemers als eerlijke procedure, 'machtsvrije discussie' of democratie. Deze idealen beogen de participatie van alle betrokkenen in de besluitvorming over juridische, morele en politieke thema's. Die participatie zal doorgaans leiden tot een grotere acceptatie, soms omdat de resultaten van het besluitvormingsproces gebaseerd zijn op de meningen van een deelnemer of op zijn minst recht doen aan haar opvattingen en belangen, en soms ook omdat de

deelnemer weet dat zij tenminste haar zegje heeft kunnen doen – zelfs als ze niet in staat bleek om de meerderheid van de overige deelnemers te overtuigen. Natuurlijk zijn deze idealen ook gedeeltelijk vastgelegd in regels en beginselen. Maar het is wezenlijk dat dergelijke idealen altijd een kritisch oriëntatiepunt vormen van waaruit men ook de bestaande democratische praktijk kan beoordelen en revitaliseren in het licht van specifieke veranderende omstandigheden. Aldus kan de dynamiek die idealen teweegbrengen, in combinatie met de inhoud van idealen zoals democratie, leiden tot een grotere legitimiteit van recht en politiek.⁶²

Ook morele argumenten kunnen meer aanvaardbaar zijn voor de betrokkenen wanneer ze meer ideaalgericht zijn. Een van de standaardkritieken op principegerichte of regelgerichte vormen van de biomedische ethiek (die vooral door mensen uit de praktijk van hulpverlening en onderzoek naar voren worden gebracht) is dat ze te rigide zijn en onvoldoende rekening houden met de context van bepaalde problemen. Ideaalgerichte benaderingen zijn meer contextgevoelig, omdat de idealen geconcretiseerd moeten worden in het licht van specifieke omstandigheden en daarmee voortdurend weer nieuwe open discussies over de juiste interpretatie vereisen. Daarom kunnen ideaalgerichte ethische benaderingen leiden tot morele argumentaties die een breder draagvlak vinden onder alle betrokkenen.

Ook in dit opzicht hebben ideaalgerichte benaderingen risico's. De ambiguïteit en gedeeltelijke onbepaaldheid van idealen en het feit dat iedere interpretatie inherent open is voor discussie kan leiden tot het gevoel dat rechterlijke uitspraken slechts subjectieve voorkeuren weergeven. Het streven naar idealen in de politiek kan evenzeer verdelend werken als verbindend. En morele argumenten gebaseerd op idealen kunnen soms zo ver van de realiteit afstaan dat ze in de praktijk onbruikbaar en irrelevant zijn.⁶³

7 Ideaalgerichtheid als een cyclisch proces

De conclusie tot dusverre is dat de erkenning van idealen doorgaans leidt tot betere theorieën met betrekking tot drie dimensies: de dimensie van passendheid, de dimensie van kwaliteit en de dimensie van legitimiteit. Maar ideaalgerichtheid is een kwestie van meer of minder, en ideaalgerichte theorieën zijn niet altijd beter, maar slechts onder bepaalde voorwaarden. Om inzicht te krijgen in die voorwaarden is bij de bestudering van de rol van idealen aandacht vereist voor de concrete historische en culturele context.

Het lijkt aannemelijk dat een ideaalgerichte benadering het meest vruchtbaar is op die terreinen die het meest in beweging zijn. Idealen zorgen voor een

62 Cf. Nonet en Selznick (1978: 91).

63 Cf. mijn kritiek op Rawls' theorie van burgerlijke ongehoorzaamheid die zijn vertrekpunt vindt in een theorie voor de ideale samenleving; Van der Burg (1989).

toekomstoriëntatie en voor een openheid voor herinterpretatie in het licht van veranderende omstandigheden; de relevantie van deze kenmerken is het grootst in situaties van snelle veranderingen. Om dezelfde reden mogen we aannemen dat de relevantie van ideaalgerichte benaderingen groter is in de context van de rechtspolitiek (de traditionele wetgevende functie) dan in de context van de rechtstoepassing (de traditionele rechterlijke functie). Het beroep op idealen kan meer expliciet en direct zijn in de context van wetgevingsprocessen en in die dynamische deelgebieden van het recht waar de rechterlijke macht sterk betrokken is bij de rechtsontwikkeling.

Er is een dialectische verhouding tussen idealen aan de ene kant en beginselen en regels van het positieve recht aan de andere. In relatief statische deelgebieden van het recht met een lange geschiedenis, zijn de meeste van de concretere implicaties die uit de fundamentele idealen kunnen worden afgeleid doorgaans wel vastgelegd in regels en beginselen. In sommige, meer uitgekristalliseerde gebieden van het privaatrecht is het rechtvaardigheidsideaal nu grotendeels uitgewerkt in positiefrechtelijke regels, niet alleen in het Nieuw Burgerlijk Wetboek, maar vaak ook in de vorm van jurisprudentie. In meer recent tot ontwikkeling gekomen en zich nog steeds sterk ontwikkelende deelgebieden is het positieve recht minder volledig uitgewerkt en minder adequaat, en is er een grotere afstand tussen ideaal en werkelijkheid.

Het belang van idealen heeft dus een cyclisch karakter. In het begin van de negentiende eeuw, na de grote Napoleontische codificaties, was er in veel Europese rechtssystemen weinig behoefte aan idealen, omdat de belangrijkste idealen (althans in de interpretatie van die tijd) waren geïncorporeerd in de nieuwe burgerlijk wetboeken. In latere decennia kwam de gedeeltelijke ontoereikendheid en onrechtvaardigheid van bepaalde delen van het burgerlijk recht meer naar voren en werden rechtvaardigheidsidealen weer belangrijker. Voorbeelden zijn het arbeidsrecht, het pachtrecht, het huurrecht en andere delen van het sociaal recht die ontsproten zijn aan het traditioneel burgerlijk recht.

Voor politieke en morele idealen kunnen vergelijkbare door de dialectiek van ideaal en werkelijkheid veroorzaakte cyclische processen worden geconstateerd. Het belang van het democratie-ideaal is het grootst wanneer een samenleving (in bepaalde opzichten) er het verst van verwijderd is. In de zestiger jaren bleken in de hele westerse wereld de politieke instituties tekorten te vertonen vanuit democratisch gezichtspunt. Als een gevolg daarvan vond een nieuwe bezinning plaats op het ideaal van de democratie, hetgeen leidde tot tal van voorstellen voor institutionele hervormingen. Nu sommige van die voorstellen zijn gerealiseerd, blijkt het democratie-ideaal weer minder kritische betekenis te hebben en wordt het – althans in de westerse wereld – weer minder belangrijk in het politieke debat. Ten aanzien van individuele autonomie valt een vergelijkbare tendens te constateren. Toen dit ideaal nog grotendeels werd genegeerd in de medische praktijk

was het een belangrijke inspiratiebron op basis waarvan ethische en juridische theorieën van informed consent werden geconstrueerd. Nu de medische praktijk de belangrijkste implicaties van dit ideaal heeft geïncorporeerd, komen andere idealen en de eisen van de praktijk meer naar voren, zelfs in die mate dat sommige van de ontwikkelingen in de praktijk van de gezondheidszorg (en het denken daarover) worden teruggedraaid. Zo wordt inmiddels erkend dat de nadruk op het zelfbeschikkingsrecht soms weinig houvast biedt of zelfs een belemmering vormt voor de goede behandeling van psychiatrische patiënten. Een nieuw voorlopig evenwicht moet dus gevonden worden tussen het ideaal van autonomie en het ideaal van een goede hulpverlening.

De idee van een cyclisch proces is in feite zelfs van toepassing op een algemener meta-niveau. De aandacht voor idealen als zodanig is eveneens onderhevig aan cyclische processen. In de zestiger jaren was er veel kritiek op de samenleving; verreikende idealen en ambitieuze ideologieën waren zinvol bij het formuleren van deze kritiek. Maar toen sommige van de implicaties van deze kritiek verwerkt waren in de meeste westerse samenlevingen werd de behoefte aan oriëntatie op idealen minder; de ideologieën werden zelfs contraproductief en verdacht. Nu is het tij opnieuw aan het keren: we hebben de beperkingen van Reagonomics, Thatcherism en andere vormen van calculerend no-nonsense beleid gezien en beginnen te herontdekken dat idealen toch belangrijk zijn. Maar de herinnering aan de alomvattende ideologieën van de zestiger jaren is nog steeds levendig genoeg om ons terughoudend te doen zijn tegenover grootse idealen; er is eerder sprake van een heroriëntatie in de richting van meer bescheiden idealen.

8 Conclusies

Dit artikel is niet meer dan een programmatische schets met een aantal nog heel algemene hypothesen; in de komende jaren zullen we moeten proberen deze verder uit te werken en te toetsen. De conclusie is dat we ervan mogen uitgaan dat ideaalgerichte benaderingen betere theorieën opleveren van recht, moraal en politiek, in termen van passendheid, kwaliteit en legitimiteit. Verder onderzoek is echter vereist op welke manier precies de erkenning van idealen bijdraagt aan betere theorieën en aan een betere praktijk van recht, moraal en politiek. Dit zal meer inzicht opleveren in de omstandigheden waaronder gerichtheid op idealen in elk van deze praktijken gewenste of ongewenste effecten heeft. Aangezien ideaalgerichtheid een kwestie is van gradatie, zal dit ook meer inzicht opleveren in de exacte rol die we aan idealen moeten toekennen.

De centrale stelling van dit artikel (en ook van het onderzoeksprogramma) heb ik steeds weer uitgewerkt voor elk van de drie terreinen van de praktische filosofie. Waarom beperken we ons niet eenvoudigweg tot een terrein? Daarvoor zijn

verschillende redenen. Allereerst zijn vergelijkende studies van recht, moraal en politiek vaak heuristisch erg vruchtbaar. Soms kunnen we bepaalde verschijnselen goed begrijpen vanuit een juridisch perspectief en helpt de ervaring met de juridische benadering ons om te komen tot een beter begrip van vergelijkbare verschijnselen vanuit een politiek of ethisch perspectief (en omgekeerd). Bovendien zijn recht, moraal en politiek zijn niet slechts vergelijkbaar in veel opzichten, maar ook met elkaar verbonden. Een ideaalgerichte benadering van het recht zal daarom ook invloed hebben op de manieren waarop we tegen moraal en politiek aankijken, en omgekeerd. En ten slotte kan, als we naar elk van deze terreinen kijken vanuit een meer ideaalgericht perspectief, dit ook nieuw licht doen schijnen op de verbanden daartussen, en op verschillende theoretische problemen die met deze verbanden te maken hebben.

Sommige theoretische problemen kunnen worden opgelost of op zijn minst beter begrepen vanuit ideaalgerichte benaderingen. Een voorbeeld is het thema van burgerlijke ongehoorzaamheid. Wanneer men zowel de moraal als de politiek beschouwt als ideaalgerichte (en dus inherent onvolmaakte) verschijnselen, kan dit leiden tot een beter begrip van de onvermijdelijke spanningen tussen burger en staat en tegelijkertijd een vruchtbaar theoretisch perspectief bieden voor normatieve theorieën van burgerlijke ongehoorzaamheid.⁶⁴

Ook voor andere debatten is een ideaalgerichte benadering verhelderend. Het debat tussen liberalen en gemeenschapsdenkers kan beter worden begrepen en gedeeltelijk tot een synthese gebracht, zodra we het liberalisme beschouwen als een doctrine gericht op bepaalde idealen in plaats van als een doctrine gedefinieerd door specifieke regels en ideologische standpunten. Op een vergelijkbare manier komt, wanneer we het recht zien als een verschijnsel dat gericht is op bepaalde idealen, het debat tussen rechtspositivisme en natuurrecht in een ander licht te staan. Ook deze thema's zullen in de loop van ons onderzoeksprogramma uitgebreid aan de orde komen. In dit programmatische artikel hoop ik vooral te hebben aangetoond dat meer aandacht voor idealen ons begrip van de werkelijkheid van recht, moraal en politiek verrijkt en nieuwe perspectieven biedt voor de normatieve theorie.

64 Van der Burg (1991: 231-235).

Literatuur

- Beauchamp, T.L. and J.F. Childress, 1994,
Principles of Biomedical Ethics, New York: Oxford University Press.
- Brandt, R.B., 1979,
A Theory of the Good and the Right, Oxford: Clarendon.
- Burg, W. van der, 1989,
‘The Myth of Civil Disobedience’, *Praxis International*, 287-304.
- Burg, W. van der, 1991,
Het democratisch perspectief. Een verkenning van de normatieve grondslagen der democratie, (diss. Utrecht) Arnhem: Gouda Quint.
- Burg, W. van der, 1993,
‘De gele oormerken, of: de betekenis van incoherenties in ethiek en recht’,
Rechtsfilosofie en Rechtstheorie, 36-49.
- Burg, W. van der, 1999 (forthcoming),
‘The Morality of Aspiration: A Neglected Dimension of Law and Morality’,
in: W.J. Witteveen and W. van der Burg (ed.), *Rediscovering Fuller*,
Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Burg, W. van der, et al., 1993,
‘De zorg van een goed hulpverlener’, in: F.W.A. Brom, B.J. van den Bergh
en A.K. Huibers (red.), *Ethiek en Beleid*, Assen: Van Gorcum.
- Campbell, A.V., 1994,
‘Ideals, the Four Principles and Practical Ethics’, in: R. Gillon (ed.), *Principles
of Health Care Ethics*, Chichester: John Wiley, 241-250.
- Clouser, K.D. and B. Gert, 1990,
‘A Critique of Principlism’, *Journal of Medicine and Philosophy*, 219-236.
- Dworkin, R., 1978,
Taking Rights Seriously, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Dworkin, R., 1985,
A Matter of Principle, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Dworkin, R., 1986,
Law's Empire, London: Fontana.
- Fuller, L.L., 1969,
The Morality of Law, New Haven: Yale University Press.
- Galston, W.A., 1991,
Liberal Purposes. Goods, Virtues, and Diversity in the Liberal State,
Cambridge: Cambridge University Press.
- Gert, B., 1988,
Morality. A New Justification of the Moral Rules, New York: Oxford
University Press.

- Hampshire, S., 1983,
 Morality and Conflict, Oxford: Blackwell.
- Jonsen, A.R. and S. Toulmin, 1988,
 The Abuse of Casuistry, Berkeley: University of California Press.
- Lyons, D., 1984,
 'Moral Aspects of Legal Theory', in: M. Cohen (ed.), *Ronald Dworkin and Contemporary Jurisprudence*, London: Duckworth, 49-69.
- Macedo, S., 1990,
 Liberal Virtues, Oxford: Clarendon Press.
- MacIntyre, A., 1981,
 After Virtue, Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Nonet, P. and P. Selznick, 1978,
 Law and Society in Transition. Toward Responsive Law, New York: Harper & Row.
- Pellegrino, E.D. and D.C. Thomasma, 1988,
 For the Patient's Good, New York: Oxford University Press.
- Peters, A.A.G., 1979,
 'Recht als project', in: *Een beeld van recht*, Ars Aequi, 245-256.
- Peters, A.A.G., 1986,
 'Law as Critical Discussion', in: G. Teubner (red.), *Dilemmas of Law in the Welfare State*, Berlin: De Gruyter, 250-279.
- Radbruch, G., 1973,
 Rechtsphilosophie, (8ste Aufl., Hrsg. von E. Wolf und H.-P. Schneider)
 Stuttgart: K.F. Koehler.
- Rawls, J., 1985,
 'Justice as Fairness: Political not Metaphysical', *Philosophy & Public Affairs*,
 223-251.
- Rescher, N., 1987,
 Ethical Idealism. An Inquiry into the Nature and Function of Ideals, Berkeley:
 University of California Press.
- Rescher, N., 1993,
 A System of Pragmatic Idealism. vol. II: The Validity of Values, Princeton:
 Princeton University Press.
- Ross, A. 1952,
 Why Democracy?, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Schauer, F., 1991,
 Playing by the Rules. A Philosophical Examination of Rule-Based Decision-Making in Law and in Life, Oxford: Oxford University Press.
- Selznick, P., 1961,
 'Sociology and Natural Law', *Natural Law Forum*, 84-108.

- Selznick, P., 1992,
The Moral Commonwealth. Social Theory and the Promise of Community,
Berkeley: University of California Press.
- Shklar, J.N., 1964,
Legalism. Law, Morals, and Political Trials, Cambridge, Mass.: Harvard
University Press.
- Soeteman, A., 1990,
Machtig recht, Alphen aan den Rijn: Samsom H.D. Tjeenk Willink.
- Soper, E.Ph., 1984,
‘Legal Theory and the Obligation of a Judge: The Hart/Dworkin Dispute,’
in: M. Cohen (ed.), *Ronald Dworkin and Contemporary Jurisprudence*,
London: Duckworth, 3-27.
- Verweij, M., 1994,
‘De ethicus als amateur-jurist?’, in: W. van der Burg en P. Ippel (red.), *De
Siamese tweeling*, Assen: Van Gorcum, 71-89.
- Walzer, M., 1990,
‘The Communitarian Critique of Liberalism’, *Political Theory*, 6-23.
- Willigenburg, T. van, 1991,
Inside the Ethical Expert (diss. Utrecht), Kampen: Kok Pharos.
- Willigenburg, T. van, und F.R. Heeger, 1991,
‘Rechtfertigung moralischer Urteile: ein Netzmodell’, *Zeitschrift für
Evangelische Ethik*, 88-95.
- Willigenburg, T. van, et.al., 1993,
Ethiek in praktijk, Assen: Van Gorcum.
- Winston, K.I., 1986,
‘The Ideal Element in a Definition of Law’, *Law and Philosophy*, 89-111.